

Irgalmasság a Bibliában

Szabó Xavér OFM, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola

Bevezető gondolatok

Nagy szeretettel köszöntök mindenkit! Megtisztelő a jelenlétük, mint ahogy a felkérés is, aminek jó szívvvel tettem eleget. Gyakorló lelekipásztorként és biblikus teológusként álllok itt és szeretném megosztani mindannyiukkal a mondanivalómat. Szerencsére azonban nem én vagyok az egyetlen előadó, így a Szentléleknek van mozgástere, hogy a bibliai szövegek más előadóknál mit mozgatnak meg és osztanak meg veletek. Már itt bátorítok mindenkit, hogy ez a mozgástér, a személyes tér alakulhat a Szentírás rendszeres, mondhatni mindennapi olvasása által.

A Katolikus Egyház a hosszú távú, halálán is túlmutató céljai mellett szeret olyan projekteknél is gondolkodni, amelyek esetében egy-egy központi vagy elhanyagolt témának szentel egy évnyi *összpontosított* figyelmet. Az *Irgalmasság éve* keretében, ebben a bevezető előadásban az ó- és az újszövetségi Szentírás tanúságtételét szeretném áttekinteni, bízva abban, hogy a mennyek országa tanításából előhozok újat és régít (vö. Mt 13,52), és remélem, hogy ezek jó és termékenyítő impulzusok lesznek az egyéni és a közösségi reflexió számára. Remélem, tudok néhány „mustármagot” adni, amit mindenki hazatérve elvetethet, és reméljük, hogy nagy fa lesz belőle. Imádkozom azért, és erre kérek benneteket is, hogy áldás legyen a számotokra, és ti is az én számomra, amikor dialógust kezdek veletek, nem feledve, hogy a figyelmes hallgatás is a kommunikáció része!

Két alapvető szempontot szeretnék minden gondolat elé és hátterébe helyezni. Az egyik a *tapasztalat*, a másik pedig a *tanúságtétel*.

Fontosnak tartom, hogy a *tapasztalattól* induljunk ki! Feltételezem, hogy olyan emberekkel beszélek, akik már valamiképpen megtapasztalták (ha másként nem: a vágyakozás szintjén) Isten irgalmát, átértékelték, hogy mások jószívűek voltak irántuk, ezt gyakorolták is mások felé, és talán vannak arról is tapasztalataink, hogy a teremtett világ és önmagunk felé is lehetünk szeretetteljes könyörülettel. Ez a tapasztalatnak az egyik oldala, a másik oldala, hogy amikor meghalljuk azt a szót, hogy „irgalmasság”, akkor jó tudatosítani, hogy nemcsak vallásos környezetben használatos szóval van dolgunk!

- Elég csak a mesékben gyakori „felséges uram, királyom, *irgalom* fejmemnek” szófordulatra gondolnunk, de eszünkbe juthat egy lovagi torna vesztese is, akinek megkegyelmeznek, mert valaki könyörög az életéért.
- Gondolhatunk az amnesztiára, a jogi büntetéstől való eltekintésre, amelyet olykor *kegyelemként* definiálnak.¹
- Illetve retorikából ismerős lehet, de saját tapasztalataink is akadhatnak az *argumentum ad misericordiam* terén, amikor valaki módszeresen, érzelmi alapon próbál apellálni a szánalomra, és a részvétből igyekszik előnyt kovácsolni.²
- Vagy ha még az általános iskolából ismert kötelező olvasmánynak, a *Tüskévárnak* a kezdő jelenetét felidézzük, előttünk van az a számtantanár, aki nem felelteti a nemrégiben operált Aczél Bélát. Azt olvassuk: „Az osztályon az együttérzés jósága lebegett át: nem rossz gyerek ez a Kengyel, és ma – úgy látszik – szíve is van...”³.

Egyszóval: *alapvető emberi tapasztalatot* szólít meg bennünk az irgalom szó.

Mielőtt belepillantunk az ó- és újszövetségi Szentírás tanúságtételébe, fontos a *tanúságtétel* szót is ízlelgetni kicsit, hiszen a szövegek célkitűzése, hogy hitben szólítsák meg

az olvasó/ hallgató embert! Egy kortárs amerikai biblikus, WALTER BRUEGGEMANN ószövetségi teológiájában a „törvényszéki per” metaforáját használja (könyvének alcíme is ezt jelzi: *Tanúságtétel, vita, pártfogás*) és „beidézi”, „kihallgatja” a bibliai tanúságtevőket, sőt azokat is, akik úgy tűnik, *ellen-tanúságot* tesznek, meghallgatja még a kéretlen tanúságtevőket is.⁴ Ez a per-motívum azért is hasznos, mert a „bíróságnak” nincs közvetlen hozzáférése az eseményhez, az „igazsághoz”, így *a tanúságtétel képezi azt az alapot, amelyen keresztül eljuthatunk valós dolgokhoz*. Nyilvánvaló továbbá, hogy a bibliai tanúságtevő szabadon, maga választhatja meg tetszése szerint tanúságtétele elbeszélésének módját, szavait és képeit.

Egy gondolat erejéig azzal is kell foglalkoznunk, hogy a Szentírás emberi nyelvünkön fogalmaz és így elkerülhetetlenül emberi fogalmakat alkalmazunk Istenre, hogy közelebb férkőzzünk misztériumához. Istenről való beszédünk antropomorfizáló korlátait mindenképpen jó tudatosítanunk, amikor faggatni kezdjük a Bibliát!

Most pedig vessünk egy pillantást a bibliai szókinszre!

Bibliai szókinsz

Röviden, amennyire szükséges, érintjük azokat a héber és görög szavakat, amelyek az irgalom témakörébe illeszkednek, hogy ezzel bepillantsunk a bibliai antropológia és a felfedezés örömet kínáló szövegek világába.⁵ Kezdjük az Ószövetség nyelvi anyagával!

Az első héber gyök a רַחַם (rḥm), amely minden sémi nyelvben és dialektusban megtalálható. Igei vagy főnévi alakjában a jóindulatot, az irgalmasságot, az együttérző könyörületet, a másik baráti elfogadását, a szerető ragaszkodást, a melegszívűséget jelöli. Érzékeljük, hogy lehetetlen egyetlen szóval visszaadni azt a gazdag tartalmat, amely egy együttérző és közvetlen személyességet jelentő *hozzáállást, cselekvésre való készséget és magatartásformát* takar. Éppen ezért, amikor a görög szentírásfordítók próbálták ezt a különböző ige-törzsből előforduló rḥm gyököt visszaadni, gyakran fordultak a „szeretni” és a „könyörülettel lenni” igéhez. A rḥm főnévi alakja például már az akkád nyelvben az anyaméhet is jelölte (vö. *rēmu*), ahogyan a héberben is, ahol a רַחֲמִים – raḥāmîm („irgalom”) szó a רַחֵם – reḥem („belsősegek”, „anyaméh”) többes száma. Hogy az irgalmasság és az anyai testnek ez a belső, meleg rejteke, ahonnan az élet fakad, hogyan is függ össze, arra II. JÁNOS PÁL pápa *Dives in misericordia* kezdetű enciklikájának egyik lábjegyzete kiválóan rámutat.⁶

„Abból a kezdettől fogva fönnálló és mélyreható kötelékből, sőt összeköttetésből, amely az anya és magzata között létezik, egész különleges kapcsolat, egyedülálló szeretet származik. Ez a szeretet mindkét részről ingyenesnek és ki nem érdemelhetőnek mondható; és a benső kapcsolatot jelenti, mivel a szív követelménye. (...) A raḥāmîm érzések sorát szüli, melyek között megtaláljuk a jóságot és a gyengédséget, a türelmet és a megbocsátást, azaz az elnézésre szükséges akaratot.”

Összefoglalóan elmondhatjuk: Isten az anyai szeretethez hasonlító vonással rendelkezésként jelenik meg előttünk. A rḥm ige a Biblia elsősorban Isten népe iránti szerető, könyörülő viszonyulására értette (vö. Kiv 33,19; Jer 12,15; Óz 1,6.7; Zsolt 102,14), de jelölhette a győztes, hódító királyt is, aki könyörülettel cselekszik (vö. 1Kir 8,50; Jer 42,12; 6,23; 21,7 és 50,42). Ennek megfelelően a raḥāmîm főnév Isten együttérző szeretetét jelöli. Egy olyan Istenről van tehát szó, aki nem elérhetetlen, hanem szenvedélyesen szereti népét, és éppen ez a szeretete teszi őt sebezhetővé, de éppen ez szabadítja fel, teszi engedékenyen szabaddá iránta érzett szenvedélyünket is.

A másik héber gyök a חַנּוּן (ḥnn), amely alapjelentésében a könyörülést és kegy gyakorlását jelenti, etimológiailag közel áll ahhoz az igéhez (חַנָּה; ḥnh), amely a lehajlásra utal.

Ebben az összefüggésben olyan lehajlásról van szó, amelyben az egyik fél jó szívvel kedvez a másiknak, akár éppen egy gyengébbnek. Ebből a gyökből származik a חן (ħn), „kegyelem”, „szívélinesség”, „jóindulat”, „irgalom” szó is, és „a Héber Biblia előszeretettel használja a gyökből eredő kifejezéseket Isten irgalmasságának leírására”.⁷

A harmadik héber kifejezés az a חש (ħsh) gyök, amely egyik igetörzsében azt jelenti, hogy „kimutatni a jóságot” vagy „könyörületesen mutatkozni”. Ebből származik a חסד (ħsed) főnév is, amelyet „kegyelemként”, „jóindulatként”, „szeretetként”, illetve a görög és latin szentírásfordítások nyomán mi katolikusok főleg „irgalomként” szoktunk fordítani (ἔλεος, *miseriordia*). Ha például valaki megnézi, hogy a 85. (84) zsoltár 11. versét az egyes szentírásfordításaink hogyan adják vissza, akkor látja, hogy a fordítók hogyan küzdöttek meg egy gazdag jelentéstartalmú szó visszaadásával, és talán igaz ad LISIEUXI SZT. TERÉZnek, aki a halálos ágyán azt mondta: „*Ha pap lettem volna, megtanultam volna héberül és görögül, nem elégedtem volna meg a latinnal.*” (CJ 4.8.5 = *Utolsó beszélgetések*, 81.) A חסד főnév „irgalomként” való visszaadása leszűkíti a héber szó jelentését, mert Isten egyoldalú, feltétel nélküli szeretetére helyezi a hangsúlyt, és ezzel a kölcsönösség gondolatát a háttérbe szorítja, hiszen ez a jogi szintre emelkedő kifejezés nemcsak Isten szövetségi szeretetét jelöli, hanem elvárja az embertől az ennek megfelelő magatartást is. Ez a fogalom azonban nemcsak az Isten és ember közötti viszony átfogó teljességét írja le, hanem az egyes emberek közötti kölcsönös viszonyt is áthatja: megjelenik a feleség és a férj kapcsolatában (Ter 20,13), és akár várnánk, akár nem, a meny és az anyós kapcsolatában is (vö. Rút 3,10). Ami még figyelemre méltó, hogy a חסד ige az állatvilággal kapcsolatban is megjelenik. Sirák fiának könyvében olvashatjuk, hogy Isten irgalma kiterjed minden élőlényre (vö. Sír 18,12). Jónás könyve pedig ezzel a válasz nélkül hagyott isteni kérdéssel zárul: „*Én ne irgalmazzak Ninivének, a nagy városnak, amelyben több mint százhuszezer ember van, aki nem tud különbséget tenni jobb és bal keze között, és igen sok állat?*” (Jón 4,11). Talán éppen ez a jó értelemben vett szájalom jelenik meg akkor is, amikor valaki a gödörbe esett juhot kihúzza szombaton (vö. Mt 12,11).⁸ Csak megemlítem, hogy az apokrif evangéliumokban Jézus állatokat is gyógyít. Egy kopt töredék szerint például megsajnálja az ütlegeket elviselő szamarat, amint az irgalomért kiált. Vannak olyan szövegeink, amelyek az állatokkal könyörületesen, betegségeiket gyógyító Jézus szemlélésére hívnak bennünket.⁹ Mindezeket túl a zsidóság előszeretettel beszélt a *gemilút haszadím*ről is (גמילות חסדים), vagyis a segítő szeretet cselekedeteiről, az irgalmasság tetteiről, amire visszatérek még.

A görög világ küszködött a fenti héber szavak helyes fordításával. Szintén három görög kifejezés érdemes említésre, amely az irgalmasság gondolatát járja körül.

Az első a σπλάγχνα többes számú főnév, amely szinte pontosan a héber חסדים szót adja vissza, hangsúlyosabban jelölve az emberi test belső részeit. ALEXANDRIAI PHILÓN közelebbről is meghatározza ezt az átfogó főnevet: „A belső részeket zsigereknek mondják. Ezek a gyomor, a szív, a tüdő, a lép, a máj és a két vese” (*De opificio mundi* 118). A bibliai antropológiában ezek a zsigerek szolgálnak az érzelmek, főleg a *gyengéd érzelmek* székelyül. Ez a *belső* tud megrendülni, remegni (Siral 2,11; Én 5,4), zokogni (Iz 16,11), felkiáltani (Iz 15,5), vagy éppen háborogni (Siral 1,20). Ha pedig nem a „belső” szót használjuk, akkor mi a szív szóval tudjuk azt a jelentéstartalmat magyarul visszaadni, amire a görög σπλάγχνα utal. Amikor a bibliai szövegek e főnév igei alakját használják (σπλαγχνίζομαι), akkor az a belső megindultságot és megrendültséget, a részvétől való elfogódottságot jelöli.

A következő főnév az ἔλεος. Van igei formája, illetve egy főnévi derivátum érdemel még figyelmet: az ἐλεημοσύνη, amelyet alamizsnaként szoktunk fordítani: a szó olyan segít-

séget vagy adományt takar, amelyet a szükségét szenvedőnek nyújtunk. Ezzel szintén az „irgalmasság cselekedetei” témakörénél vagyunk.

Az utolsó görög kifejezés, amit megemlítek az *οἰκτιρμός*, és annak igei megfelelője (*οἰκτιρῶ*). Az Ószövetség görög szövegében főleg a Zsoltárokból – az imádság állandó szókincseként – fordul elő a kifejezés (igei alakjában 13x, főnévi alakjában 11x), illetve az Újszövetségben is néhányszor. A zsoltárokból Izrael az ő tanúságtételében hitvalló módon hangsúlyozza Isten irgalmas voltát.

Ebben a rövid áttekintésben láttuk, hogy a bibliai szókinccs szinonimaként használja a különböző kifejezéseket. Ezek az igék és főnevek nemcsak Isten cselekvéseként és jelzőiként tűnnek fel, hanem tágabb viszonyulási körben is: az ember-ember, ember-teremtett világ kapcsolatában.

Az irgalom Jézusa: fizikai hozzáállás és jézusi mondások

Ezek után rápillanthatunk az evangélium tanúságtételére, ahol azt látjuk, hogy a Názáreti Jézus jártában-keltében maradéktalanul megvalósítja az érzület és a cselekvés egységét. Nála nemcsak az együttérző és közvetlen személyességet jelentő *hozzáállás* a feltűnő, hanem az abból fakadó, több területre bomló *magatartásforma*. Így látták és látjuk őt, amikor elgyötört és elesett emberekre pillant (Mt 9,36), amikor betegek felé fordul (Mk 1,41; 9,22), amikor éhes embereket jóllakat (Mk 6,34; 8,2), vagy éppen gyászoló édesanyával találkozik (Lk 7,13). Az evangélium tanúságtételében olyan emberként jelenik meg előttünk, mint aki képes a részvételre, nem megy el érzéketlenül semmiféle megrendítő esemény mellett. Engedi, hogy összeszoruljon a szíve vagy elszoruljon a toroka. *Emberi mivoltában beszél Istenről*. Ezt látják meg mások, ezért merik azt kiáltani, hogy „Könyörülj rajtam/rajtunk!” (Mt 9,27; 17,15; 20,30) – ami a Zsoltároskönyv alapvető imádságos szókinccsének felkiáltása. Ezért mutatja be az evangélista egy-egy gyógyítási történetét vagy az elhunyt életbe hívásának történetét az *irgalom műveként* (vö. Mk 5,19). A szinoptikus evangéliumok, amikor ezeket a felidézett történeteket áthagyományozzák, akkor az Ószövetség előbb ismertetett és a kortársak számára ismerős szókinccsével élnek. Meglepő lehet, hogy János evangéliuma nem tartalmazza az „irgalom”, „együttérzés” szavakat, a gondolat mégsem hiányzik: a téma bennfoglaltan megjelenik a gyakran ismételt szeretet-parancsban: „Szeressétek egymást, amint én szerettelek titeket!”

A több területre bomló *magatartásforma* közé tartozik a tanítás is – szavak által és tettek által. Előbb vessünk egy pillantást egy sajátos jézusi „nevelőeszközre”, majd nézzünk meg néhány jézusi mondást, és figyeljünk oda a példázatok világára!

Jézus nemcsak példa az irgalmasságra, hanem gyönyörű pedagógiával is nevel. Bartimeus meggyógyítására szeretnék emlékeztetni (vö. Mk 10,46–52). Jézus azt akarja, hogy azok hívják őt oda, a vak koldust, akik korábban csitították. Azt akarja, hogy tanítványai megváltozzanak, hiszen nem azért hívta meg őket „emberek halászáinak”, hogy megóvják őt a szegények erőszakos kiabálásától. Szerencsére a tanítványok tudnak változtatni viselkedésükön és tudnak testvéri szóval odafordulni a szegény vak felé: „Bízzál! Kelj föl, hív téged!” Jézus irgalmassága kettős módon nyilvánul meg a történetben. *Egyrészt* a közvetlen látható – amit általában észre is veszünk –, ami a vak Bartimeus iránt nyilvánul meg, akit újra látóvá tesz. *A másik mód* a pedagógusi irgalom, amellyel a környezetüket és társukat értékelőkhöz fordul: őket is látóvá, új módon látóvá teszi, amikor kirekesztő és elkülönülő öntudatuk helyett a közösségvállaló, odavezető, hozzá vezető, Jézushoz segítő magatartásra ösztönzi őket.

Lukács evangéliumában a sík mezőn elmondott beszédben halljuk a következő felhívást: „Legyetek irgalmasok, amint Atyátok is irgalmas!” (Lk 6,36) Máté más szerkesztésben adja tudunkra ezt a jézusi szót: „tökéletességről” beszél (Mt 5,48), ezzel nyilván Isten „szentségében” tetőződő „teljességére” gondol, hiszen mindkét, a mátéi és a lukácsi válto-

zat is arra a Tóra-szakaszra utal, amely Isten utánzására szólítja fel a hívó izraelitát. Ott ugyan Isten *szentsége* a hangsúlyos: „Legyetek szentek, amint én az Úr szent vagyok!” (Lev 19,2). Szentség és irgalmasság.

A jézusi mondásban, ebben az átfogalmazott messiási sorban megláthatjuk azt is, hogy *Lukács evangélista az irgalmasságot fogja a keresztény cselekvés alapjának megtenni.*¹⁰ Erre a tételmondatra később még visszatérek. Mások azt észrevételezik, hogy Jézus ezzel a mondásával szembe ment az egyik korabeli sarkalatos értékkel, a szentséggel, amely leginkább a tisztaságban, a rituális tisztasági törvények egész rendszerében fogalmazódott meg és ezzel egy rivális istenképet mutat fel. Nem gondolom, hogy ebben a felhívásban politikai jelleget vagy afféle „hadüzenetet” kellene látnunk.¹¹ Elég felütnünk a zsinagógában használatos targumokat (arámi nyelvű kibővített fordításokat), ott ilyen szövegekre bukkanhatunk: „*Népem, Izrael fiai, ahogy atyátok irgalmas a mennyben, ti is legyetek irgalmasok a földön!*” (Targum Pszeudo-Jonatan Lev 22,28a: עמי בני ישראל היכמה דאנא רחמן בשמיא כן תהווין רחמנין בארעא).

A Jézusban élő és általa képviselt „könyörülő Atya” képe a zsidó hagyományban gyökerezik. *Az Ószövetségben az irgalmasság Isten központi tulajdonsága, és ennek a megvalósítása Izrael alap-tanúságtételéhez tartozik.* Ha elolvassuk a Kiv 34,6–7a verseit, amelyből a rabbinikus teológia levezette Isten tizenhárom lényeges tulajdonságát (szó szerint: „az Irgalom tizenhárom tulajdonsága”, *salós eszré middót ha-rahámim*, שלוש עשרה מידות הרחמים), amellyel Isten a világot kormányozza, vagy amelyet WALTER BRUEGGEMANN a „melléknevek credo”-jának nevezett, ott az isteni jelzőket éppen az irgalmasság és a kegyelem kezdi meg. Idővel persze más melléknevekkel bővül az Örökkévaló eme standard jellemzése, de a szavaknak ez a kollázsa állandóságot képvisel Izrael tanúságtételében.¹²

„Örökkévaló, Örökkévaló, irgalmas és könyörülő Isten, hosszantűrő, gazdag kegyelemben és hűségben. Kegyelmét megtartja ezrek számára, megbocsátja a vétket, a hibát, a bűnt.”

Ez a motívum, tanúságtétel szakadatlanul tovább él a korai zsidó irodalomban is, mint ahogy a felhívás etikai jellege is. Elég csak az apokrif *Tizenkét pátriárka testamentumára* gondolnunk. Itt az ősatyák az élet tanítómestereiként jelennek meg: halálos ágyukon magukhoz szólítják gyermekeiket, hogy életük egy-egy epizódjával felhívják figyelmüket az erényes életre és a romlott élettől való tartózkodásra. Zabulon testamentumának eszkatologikus színezetű etikai üzenete éppen a jószívűségre és az irgalmasságra épül. Csupán egyetlen sort említek: „Legyetek tehát könyörületesek jóságotokban, gyermekeim, mert ahogyan ki-ki embertársával viselkedik, úgy bánik majd vele az Úr.” (*Test.Zab.* 5,3; hasonló a 8,3 is – Ladocsi Gáspár fordítása).

Ha a tanítás kapcsán a jézusi *mondásoknál* tartunk, akkor a názáreti mester egyik ószövetségi idézését kell megemlíteni, amelyet két különböző élethelyzetben mondott az őt bírálóknak: egyszer, amikor együtt étkezett a vámosokkal és a nyilvánvaló bűnös életformát folytatókkal, máskor pedig, amikor tanítványai szombaton kalászkokat tépdestek. Az Óz 6,6 verséről van szó: „*Irgalmasságot akarok és nem áldozatot!*”, ahol az irgalmasságnak fordított szó a már tárgyalt חסד (hesed).

Az utóbbi, kalásztépdesős esettel nem foglalkoznék sokat. A rabbinikus irodalom alapján a jelenet és az azt követő vita hitelessége igazolható: amit a tanítványok tettek, az bizonyosan egyike volt a halakhában vitatott kérdéseknek.¹³ Azért az ellenfelek megérdemlik a figyelmet. A Mt 23,23-ban Jézus felrója az írástudóknak és farizeusoknak, hogy elhanyagolják, ami a törvényben a tized beszolgáltatásánál is fontosabb: az igazságos ítéletet, az irgalmasságot és a hűséget. Mintha a legnagyobb bűnük az lenne, hogy elfelejtik az emberekkel szembeni irgalmas magatartást és beszűkítik az etika területét a kultuszra, a mindennapokban és annak nem várt döntési kényszerhelyzeteiben megkövetelt etikusságot

viszont figyelmen kívül hagyják. RAINER MARIA RILKE így mondaná: „kegyes kezeinkkel eltakarunk téged”. Komoly felhívás ez a ma hívő embere számára is, amikor hite nevében vallási elvárásokkal bombázza útítársát, még mielőtt helyzetét, szükségét szemügyre venné.

A több területre bomló könyörületés *magatartásforma* közé tartozik viszont a kirekesztettekkel való együttlét is. A Jézus korabeli lakomákon érvényesültek bizonyos hierarchikus, státuszbeli és nembeli határok is. Az evangéliumokat olvasva azonban világosan kitűnik, hogy Jézus feszegette ezeket a határokat. Nyitott asztalközösségben gondolkozott, és így sokszor olyan férfiakkal és nőkkel evett és ivott együtt, akiknek társasága kívül esett az elfogadható asztaltársaságokon. Arról nem is beszélve, hogy az akkori kultúrában nem csupán társadalmi tisztességet jelentett az ilyen alakoktól való távolságtartás, hanem vallási becsületességet is, a szövetséghez illő kifogástalan magatartást. Vallási oldalról tehát az ellenfelek szemében éppen a megfelelő magatartás hiánya jelezte, hogy a „formabontó” Jézus nem ragaszkodik Izrael törekvéseihez és hagyományaihoz.¹⁴ Máté evangéliumában, amikor Jézus ezt az ózeási idézetet veti kritikussai szemére, igazából a saját programját hirdeti meg és fejt ki. Ez a találkozás a szemléletváltozás lakomája is egyben. Jézusnak a bűnösökkel való asztalközössége pedig nemcsak a szolidaritás és a kiengesztelődés jele, hanem a maga részéről harcot és kockázatvállalást is jelentett.

A következő jézusi mondás, ami figyelmet érdemel, a hegyi beszéd egy boldogságmondása (Mt 5,7): „*Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek.*” A görög nyelvi forma megköveteli, hogy a magyar fordításban rögtön hozzátegyük: Istentől.

A boldogságmondások nemcsak a „tanítás” kategóriájába helyezhetők, hanem tekintetők jézusi önvallomásoknak is, hiszen ő megtestesítette ezeket a boldogságmondásokat. Nemcsak szegényen élt, szelídségben, az igazság keresésében, béketeremtésben és üldöztetésben, hanem gyakorolta is az irgalmat – ahogy látjuk az evangéliumi beszámolókból. Akár szánhatta önmagának is ezeket a mondatokat, de a tanítványokhoz intézett szavai kihívásként állnak a mai nemzedékek előtt is.

Az irgalom Jézusa: példázatok

A jézusi mondások után érdemes odafigyelni a példázatok világára. Itt nemcsak azt látjuk, hogy Jézus a felénk gyakorolt irgalmasságról beszél, vagyis a könyörülő Istenről, hanem elvárja hallgatóitól az irgalmas *hozzállást és magatartásformát* az embertársi kapcsolatokban is.

A tékozló fiú történeteként ismert példázatában éppen erről a *felénk gyakorolt irgalmasságról* beszél Jézus (vö. Lk 15,11–32). Amikor a szentírásfordítók címet adnak egy szakasznak, akkor a tartalmat akarják belesűríteni egy-egy feliratba („A tékozló fiú története”), de ezzel kicsit korlátok közé is zárják a történetet. Nem véletlen, hogy egyes biblikusok inkább *Az irgalmas atya történeteként* tekintenek a példázatra. De éppen az egész, gyönyörűen felépített 15. fejezetre Lukács evangéliumából, tekinthetünk úgy is, mint ami az elveszettségről szól, hiszen abban a fejezetben egy férfi nemcsak egy juhot veszít el a házon kívül, hanem egy asszony elveszít egy drahmát is – a házban. A következő, ismerős történet pedig az elveszett fiúkat mutatja be: az egyik, a kisebbik a juhhoz hasonlóan az atyai házon kívül veszik el („tengeren túli országba ment” – mondja az eredeti szöveg), a másik, a nagyobbik pedig a drachmához hasonlóan az atyai házon belül veszik el. A közös nevező, hogy elveszett gyermekei vagyunk az Atyának, és az egyetlen feladatunk, hogy időben észrevegyük Atyánk szeretetét! *Azt a szeretetet, amelyik vár minket, élénk siet, összecsókol, méltóságba öltöztet és lakomát rendez.* – Ha WALTER BRUEGGEMANN a „melléknevek credo”-jának nevezte Isten tizenhárom lényeges tulajdonságát a Kivonulás könyvében, akkor hadd nevezzem ezeket az igéket, „állítmányok credo”-jának: *Isten felénk irányuló cselekvésének hitvallásáról van szó.*

Jézus Istene azt az ószövetségi könyörülő és megbocsátó Isten képét tükrözi vissza, amely – ahogy láttuk – Izraelnek *alaptapasztalata*. Isten „túlmegy” a bűnösön, azaz elnéző, elveszi, eltörli (Jób 7,21), eltávolítja (Zsolt 103,12), háta mögé dobja (Iz 38,17), ügyet se vet rájuk (Iz 43,25), a tenger mélyére veti a bűnöket (Mik 7,19), befedi azokat (Iz 6,7; Zsolt 32,1), nem emlékezik rájuk (Zsolt 25,7), és nem tartja számon őket (Zsolt 32,2). Továbbá Isten számos zsoltárban jelenik meg úgy, hogy *ő* kezdeményezi a kapcsolat helyreállítását. Ő nemcsak egy szabadító, a népe javára cselekvő Isten, hanem a megbocsátás Istene, aki megsemmisíti az ember bűnös állapotát, „könyörülő és irgalmas, hosszútűrő és nagy kegyelmű” (Neh 9,17).

A másik hangsúlyos téma Jézus példázataiban *az embertársi kapcsolatokban elvárt irgalmas hozzáállás és magatartásforma*, ráadásul ez a magatartásforma is több *cselekvési területre bomlik*, például a konkrét felebaráti segítségnyújtásra és a megbocsátásra.

Az irgalmas szamaritánus történetét jól ismerjük (vö. Lk 10,25–37): *nem szabad érzéketlenül elmenni a szenvedő mellett, aki tulajdonképpen a felebarátunk. Nem szabad olyan gyorsan lehatárolnunk az irgalom körét, mint ahogy a pap és a levita tette. Hallgatnunk kell a belső indíttatásra, hogy ahol csak tudunk, közbelépünk és segítsünk.* – Nem szeretném a példázatot részleteibe menően elemezni, csak néhány szempontra hívom fel a figyelmet.

Az *egyik*, hogy nem véletlen, hogy szamaritánussal találkozunk. A Biblia és az azon kívüli zsidó irodalom beszámol a zsidók és Szamaria lakóinak ellenségeskedéséről, arról a küzdelemről, hogy ki is tekinthető *igazi izraelitának*: az önálló északi vagy a szintén önálló déli vallási közösség. Jeruzsálem és Szamaria eltérő módon gyakorolta a hagyományokat, de mindenféle ingerült polémia ellenére a szamaritánusok kultusza egy tiszta JHVH-hit volt – KOMORÓCZY GÉZA professzor úr szavaival: a babiloni fogság előtti állapotok „különutasa”, a jeruzsálemi judaizmussal párhuzamos fejlődése. Mivel a Biblia álmodik a kárhoztatott északi és magasztalt déli ország rész újraegyesüléséről (vö. Óz 2,2; 11,13; Jer 3,18; Ez 37,19), az is elképzelhető, hogy Lukács evangélista, aki már tudja, hogy Szamaria befogadja Isten igéjét (vö. ApCsel 8,14), nyitott a jézusi ígéretekre, most éppen Izraelnek a vallási közösségéből kitesztott, ám önmagukat mégis igaz izraelitáknak tartott szamaritánusoknak az új, messiási Izraelbe történő beilleszkedését szeretné elősegíteni: nekik is helyük van Isten népében, tényleg igazi izraeliták, mégsem idegenek.

Két dolog még hangsúlyos számomra. Az *egyik*, hogy a példázat talán itt is egy *jézusi önvallomás*. Nemcsak buzdítás a hallgatóságnak, hanem Jézus magatartását megvilágító vallomás. A *másik* gondolat Jézus szava: „Tedd ezt, és élni fogsz” (Lk 10,28). Vagyis: ha ezt teszed, nemcsak tiéd az örök élet, de tényleg érezni fogod magadban az élet áramlását, lüktetését, elevenségét. *Ezt pedig mindenki akarja érezni!* Az önmagunkból kilépő segítő szeretet elindítja bennünk az életet – erről biztos, hogy mindannyiunknak van tapasztalata.

A másik *cselekvési terület* a megbocsátás, ami rendkívül hangsúlyos Jézus tanításában. Szintén jól ismerjük az irgalmatlan szolga példázatát (Mt 18,21–35), aki például visszaélt gazdája irgalmasságával. Erről a Máté-evangélium 18. fejezetében olvashatunk, aminek a biblikusok a „gyülekezet rendező normái” címet szokták adni, hiszen közösségekben felmerülő problémákat tart szembe előttük: a tekintély kérdését, a megbotrároztatást, a hitbeli ingadozást, a bűnös testvérekkel való kiengesztelődést, a közösségi imát és a kölcsönös megbocsátást.¹⁵ Az ősegyházban minden egyes evangéliumi szakasznak megvolt a maga élethelyzete, amelyben az eredetileg elhangzott. Milyen *Sitz im Leben* állhat az irgalmatlan, gonosz szolgáról szóló evangéliumi szakasz mögött? Milyen többletet hallottak meg Jézus korában, ott és akkor az Írást ismerő zsidók – amit talán mi már nem hallunk?

A biblikusok megjegyzik, hogy nincs különösebb jelentősége a különféle számításoknak a talentum értékére vonatkozóan, hiszen tengernyi pénzről, abszurd tartozásról van szó. MÁRAI SÁNDOR azt vallotta *ars poeticájában*, hogy az újraolvasás nagyon fontos:

mondatot, főnevet, igét és jelzőt is újra kell olvasnunk, mert az végzetesen meghatároz a szövegben valamit. Azt gondolom, hogy ebben a szövegben a *tízezres* szám az, ami végzetesen meghatároz valamit.¹⁶ Hol találjuk ezt a számot a Héber Bibliában? Eszter könyvében. Ebben a tekercsben egy istentelen, zsidóellenes perzsa helytartó, Hámán azt ígéri az uralkodónak, hogy ő szíves örömet pótolja, kifizeti a zsidók tízezer talentumos adóját, vagyis fedezi az „államháztartási hiányt”, csak hadd tegye el őket láb alól (vö. Eszt 3,9). Áskálódó terve mégsem sikerül, mert Eszter megmenti a népet. A történet a *Purim* ünneppel zárul, ahol – talán már akkor is, de azóta biztosan – ha Hámán nevét meghallották a gyülekezet tagjai, nyugodtan kiabálhattak, kifejezheték nemtetszésüket, agresszív érzelmeiket, bosszút esküdhetek, ami segíthette szublimálni ezeket a negatív érzéseket, indulatokat.¹⁷

Elképzelhetőnek tartom, hogy Jézus ezt a példázatot éppen Purim ünnepe körül vagy kapcsán mondta el. Meg akarta értetni követőivel, már nincs szó bosszúról, felejtsek el; és még a leggonoszabb Hámánok felé is irgalommal kell lenni, hiszen a példázatbeli gazda is elengedte szolgája tartozását. Egyszóval: *kövessük Istent a nagylelkűségben!*

Az irgalmasság tettei: *gemilut haszadim*

A keresztény hagyományban hangsúlyt kap az irgalmasság testi és lelki cselekedeteire való buzdítás is (vö. *A Katolikus Egyház Katekizmus* 2447; 2462), aminek a gyökerei Máté evangéliumában gyökereznek. A 25. fejezetben olvashatunk az utolsó ítéletről (Mt 25,31–46), ami az idők során „kissé elszíneződött”: a jutalmazás-büntetés jogi kategóriáival sötét és fenyegető hangzása lett. Az is lehetséges, hogy az emberiség fokozódó büntüdata tette histériával kísért témává az utolsó ítéletet, ahol az evangélium tanúsága szerint megkapjuk a végső vizsga kérdéseit és kritériumait: enni és inni adni a rászorulóknak, befogadni a vándorokat, meglátogatni a betegeket és a foglyokat. Mielőtt a *novitas christiana* [„keresztény újdonság”] bűvöletében azt gondolnánk, hogy Jézus valami egészen újjal hozakodik elő, szeretnék rápillantani a zsidó hagyományra, amelyből Jézus is merített.

A gondolat már létezett Jézus korában, sőt a megelőző időben is, de csak a későbbi rabbik alkották meg a *gemilut haszadim* (גמילות חסדים) kifejezést.¹⁸ A szófordulatban felfedezhetjük a már vizsgált חסד (*hesed*) főnevet, és a kifejezés így az irgalmasság cselekedeteit jelöli. A definíció szerint ennek a szeretetből végzett ingyenes munkának együtt kell járnia a Törvénnyel és az igazságossággal. Ahogy az Isten irgalmas, úgy kell az embernek is irgalmasnak lennie. A rabbinikus hagyomány kijelentése egészen odáig megy, hogy nem irgalmasan cselekedni egyenértékű az irgalmas Isten létezésének tagadásával (*Qohelet Rabbah* 7,1). Ezeket a tetteket az egyes irodalmi források más-más módon sorolják fel, de ami figyelemre méltó és gyönyörű gondolat, hogy az egyes tetteket összekapcsolják Isten cselekvéseivel, így a segítő szeretet tettei *Isten követésévé válnak*. Számtalan szöveget lehetne itt felsorolni, egyre szorítkozom (*b. Szota* 43a):

R. Hama, R. Hanina fia ezt is mondta: Mít jelent a szöveg: „*Az Urat, a ti Isteneteket kövessétek!*” (MTörv 13,5)? ... [Ez a jelentése:] a Szentnek, áldott legyen, a tulajdonságait kell követni. Ahogy ő felöltöztette a ruhátlan (ahogy írva van: *Az Úr Isten ezután bőrköntösöket készített az embernek és a feleségének; felöltöztette őket*), így hát neked is fel kell öltöztetned a mezítelent. A Szent, legyen áldott, meglátogatta a beteget (ahogy írva van: *Ezután az Úr megjelent neki Mamre völgyében*), ezért neked is látogatnod kell a betegeket. A Szent, legyen áldott, megvigasztalta a gyászolókat (mert meg van írva: *Ábrahám halála után Isten megáldotta fiát, Izsákot*), így hát neked is meg kell vigasztalnod a gyászolókat. A Szent, legyen áldott, eltemette a halottakat (ahogy írva van: *És eltemette őt a völgyben*), ezért neked is el kell temetned a halottakat.

A segítő szeretet tettei Isten követésének útjává válnak. Nemcsak a rabbinikus irodalom lát el bennünket ilyen listákkal, hanem találunk ilyeneket a Bibliában is, például az ószövetségi Sirák fia könyvében (Sir 7,25.32–35), de az 1Tim 5,10 is hasonló jócselekedeteket sorol fel: gyermeknevelés, vendégszeretet, a szegények lábának megmosása, gyászolók megvigasztalása vagy más jó cselekedet, amire az ember rászánja magát. Sőt, egy spanyol kutató, MIGUEL PÉREZ FERNÁNDEZ, egy alkalommal azt is előterjesztette, hogy a János-evangélium szemlélhető úgy, mint ami Jézus történetét és tetteit a két legjelentősebb irgalmas cselekedet keretén belül dolgozza fel. Felfedezi a *gemulit haszadim* rabbinikus szerkezetét, hiszen János írása egy jócselekedettel kezdődik, és egy jócselekedettel végződik: egy házaspár esküvőjén való részvétellel indul (Jn 2,1–11) és egy halottnak nyújtott tiszteletadással fejeződik be (Jn 19,39–40). Ennek a keretén belül dolgozza fel János az irgalmas Isten tetteit.

Önmagunk felé gyakorolt irgalom?

Nem az önfeloldozásról szeretnék beszélni, mert erről nincs szó a Szentírásban. Ha rendkívül szemérmesen is, a Biblia mégis érzékelteti azt, hogy az önmagunk felé gyakorolt irgalom *is szempont*.

Csupán egyetlen evangéliumi részt szeretnék kinagyítani: Júdás árulását. KERÉNYI GYÖRGY zeneszerző SZEDŐ DÉNES ferences atya szöveggönyvével hozzálátott egy Márk-passió komponálásához. A passióhoz, az oratóriumhoz Dénes atya elkészítette a Márk-evangélium szenvedéstörténetének fordítását, a kórusok és áriák verseit. Ennek a 13. prózai betéjtét hívom most segítségül, amelynek címe: *Utolsó párbeszéd*.¹⁹

Nyilván megvan a veszélye annak, hogy a történet részletezése, kiegészítése nem feltétlenül a valóságra mutat rá, hanem inkább az illető értelmező gondolatainak az igazolása, mégis egy-egy „hézagkitöltés” segíthet az evangéliumi történet lélektani dinamizmusának megtapasztalásában. Hallgassuk meg Jézust és Júdást:

Júdás (*súgva*): Mester! ... Mester! ... Rabbóni! Hallasz-é? Nem látlak e vaksötétben. Hol vagy?

Jézus: Mindenütt... Tebenned.

Júdás: Kerestelek. De eltűntél, mint a harmat nyomtalan. Mindig ilyen voltál! ... Csak meg akartam mondani, hogy...

Jézus: Tudom, megbocsátok.

Júdás: És nincs egy feddő szavad ellenem? Agyonnyomsz a jószágoddal! Megbocsátani én nem tudok magamnak. Hiába hajítottam el a harminc ezüstöt is. Nincs nyugtom! Elkárhoztam!

Jézus: Szenvedtél, fiam!

Júdás: Irgalmatlanul szenvedtem és szenvedek! De eleget soha! Akad-e vezeklés az én vétkemre?

Jézus: Magamra veszem. Te pedig bocsáss meg magadnak.

Júdás: Csókkal árultam el az Emberfiát! Hogyan feledhetném?

Jézus: Csókolj meg újra, de igazán! Élet és halál van a csókban. Halál és Élet.

Júdás: Mester! ... én belehalok!

Eszerint, amire Júdásnak szüksége lett volna, és ami Péternek sikerült is, az a megbocsátás önmagának. Önmagunk felé is gyakorolhatjuk az irgalmat, vagyis: önmarcangolás nélkül *elfogadhatjuk a felkínált megbocsátást*.

Furcsa szövegeink

Mit akarnak lelkünkre kötni az olyan szövegek, mint „az ítélet irgalmatlanul lesújt arra, aki nem irgalmas” (Jak 2,13)? Vagy a gazdag és a szegény Lázár történetében miért van az, hogy az irgalomért kiáltás nem kap megfelelő, pontosabban „elvárt” választ (vö. Lk

16,19–31)? Vagy például itt van a 136. zsoltár néhány verse (10.15), amelyik a kivonulás eseményére reflektál:

„Lesújtott Egyiptom elsőszülötteire, *kî lə‘ólām ḥasdô*.
A fáraót és seregét a vízbe taszította, *kî lə‘ólām ḥasdô*,
mivel szeretete örökkévaló”.

Az Írásokat olvasó ember nem mehet el reflexió nélkül e szövegek felett. Nem szándékozom kimerítően tárgyalni ezt a kérdést, de szeretném, ha rápillantanánk.²⁰ *Tényleg ilyen az Isten? Ilyen is? Vagy, ahogy már említettem, arról van szó, hogy a bibliai tanúságtévő szabadon, maga választhatja meg tetszése szerint tanúságtétele elbeszélésének módját, szavait és képeit? Vagyis az ő látásmódjáról van szó?* Röviden: a kivonulást feldolgozó későbbi reflexió nem az erőszakos istenképre összpontosít, de Istennek mégis egy olyan képét mutatja, aki *részrehajló* szabadító és a megalázottak, leigázottak mellett áll. Nem a dicső, győztes Egyiptomnak kedvez, hanem megváltoztatja a dolgokat: szabadulást hoz a szegényeknek és az elnyomottaknak. Kész arra, hogy meghallja népe kiáltását (vö. Kiv 3,7–9), sőt, kész ezzel a nyomorúsággal kapcsolatban lenni, amint azt az „ismerem” ige bibliai jelentése kifejezi, és az igazságosság mellett száll síkra – csakhogy ezt az antropomorf kifejezést használjam. A kivonulás története – és ennek megfelelően a zsoltáros reflexiója – a halál és a fájdalom kontextusában megszületett reménynek ad hangot. LUCA MAZZINGHI így fogalmaz:²¹

„Az elbeszélés az olvasót egy olyan világba akarja bevezetni, ahol többé már nem uralkodik a fáraótól való félelem, a haláltól és az elnyomástól való rettegés. [...] Isten hatalma ebből a nézőpontból nem »erőszak«, még csak nem is bosszúálló, hanem igazságosság, amely visszaállítja az erőszakot szenvedett rendet és megvédelmezi a szegényt.”

Végszó

Szeretnék néhány szót ejteni arról, amit az irgalom „intézményesített” gyakorlásának nevezek. *Lehet az irgalom gyakorlását törvénybe foglalni, hogy biztosított legyen mindenki számára?* A Deuteronomium könyvében szereplő törvényeknek mintha sikerült volna (vö. MTörv 12,1–26,15). Ez a törvénygyűjtemény legősibb formájában a Kr. e. 7. századra megy vissza, amikor az asszír inváziók után (Szamaria bukása Kr. e. 722-ben, Szín-ahhériba jeruzsálemi hadjárata 701-ben) szükség volt egy adminisztratív és jogi reformra. Az átmeneti életfeltételek, az északi és a déli országrész kisebb városainak lerombolása, a deportálások, a vidéki lakosságnak a fővárosba telepítése új helyzetet és újszerű szolidaritást teremtett az egyes társadalmi osztályok és a különböző vallási és politikai erők között. Ez magyarázza a törvénykönyv nagyszámú, egységet és testvériséget hangsúlyozó törvényeit.²²

Két következtetésem van. Az egyik, hogy egy ilyen feldúlt időszak után, nem azt kérték, hogy miért engedte Isten, hogy ezt a csapást népünk elviselje, hanem egy reménytelennek tűnő helyzetben tudtak olyan törvényeket hozni, olyan jogi mentalitást kialakítani, amely a szolidaritásra épül és közösségvállalásra a nyomorúságot elszenvedővel. A törvények, mintha arra a ki nem mondott kérdésre válaszolnának: *Hogyan viselkedjünk úgy, hogy mindaz, ami történt, értelmet nyerjen?* Vagyis mindannyiunk számára reményt ad a reménytelennek tűnő helyzetekben, amivel arra ösztönöz, hogy más módon szemléljük azokat.

A másik következtetésem, hogy egyénként és kis közösségben lehetünk mi könyörülétesek, gyakorolhatjuk az irgalmasságot, segíthetünk, közbeléphetünk, és ez mind fontos és értékes, de további, igazán nagy előrelépés az lenne, hogy legyen olyan törvényhozásunk, ami ezt megengedi, elősegíti, tovább gondolja *programszerűen és intézményes szinten*.

Egyszóval: felelősek vagyunk azért, hogy ne kiüresedjen, hanem *megteljen tartalommal* az „irgalmasság” szó. Ezért fontos kérdés: *Számodra mit jelent az irgalom – a másik iránti szerető elfogadást, minden gyengeségével együtt magunkhoz engedését vagy lenéző, felülről lefelé tekintő viszonyulást a gyenge iránt, amelyben a jobb helyzet – és nem az egyenlő méltóság – tudatában valójában fölényesnek bizonyulsz? Meg tudjuk-e látni az irgalomban Isten magatartását? Az ő követésének útjává válnak-e nálunk a segítő szeretet tettei?*

Aztán sajnos nemcsak az ember könyörületével, de az Isten irgalmasságával is vissza lehet élni. Sirák fia, a Kr. e. 2. században, Jeruzsálemben író bölcs, egyik szakaszában ezt fel is panaszolja (Sir 5,4.6a): „*Ne mondd: Vétkeztem és mi bántódás ért? Hiszen az Úr hosszútűrő. [...] Azt se mondd: Az ő irgalma nagy, bűneim sokasága ellenére megengeszte-lődik.*” A tanács, hogy „ne mondd”. A kérdés pedig, hogy *Isten a várakozásnak megfelelő Isten, vagy a várakozáson túlmenő Isten?* Ne kapkodjunk el a választ!

Sok mindenről lehetne még tünődni a bibliai gondolatok mentén, akár arról, hogy *milyen más erényeket kíván meg tőlünk az irgalmasság, vagy hogy túl lehet-e hangsúlyozni Isten irgalmát?* Azt is fontosnak tartom kiemelni, hogy az első keresztények írásaiban, az újszövetségi levéllirodalomban az irgalom fontos vonatkoztatási pont a közösségi kapcsolatok számára, hiszen az együttérzés, a gyengéd testvéri szeretet gyakorlása a közösségben visszautal Isten egyházra vonatkozó tervére és álmára. Arra az egyházra, amely meghívást kapott, hogy a családi és közösségi kapcsolatok kifejeződése legyen.²³

Egy szó, mint száz: a szentírási sorok üzenete akkor tárul fel számunkra, ha együtt élünk velük, ha megteremtjük a Szentlélek mozgásterét a Szentírás rendszeres olvasása által. Köszönöm a figyelmüket!

Kulcsmondatok és reflexiós kérdések a csoportmunkához:

Az élet legkülönösebb történéseit szemlélve születik bennünk egy elgondolás Isten irgalmasságának módjáról és mértékéről, amelyet a valóság mindig meghalad.

- Személyes és közösségi életedben volt-e olyan pont, amikor megkérdőjeleződött benned Isten irgalmassága?
- Volt-e benne részed vagy volt-e tanúja annak, hogy Isten irgalma nem várt helyzetben, nem várt módon vagy éppen nem várt személytől nyilvánult ki?

A segítő szeretet tetteinek gyakorlása valójában Isten követése.

- Isten követésének mely útjai ismerősek számodra? Hol van módod az irgalmasság gyakorlására szűkebb-tágabb környezetben.
- Melyek Isten számodra még fel nem fedezett ösvényei e téren?

Végjegyzetek

¹ „Amnézia” szócikk, in *A Pallas nagy lexikona*, I. kötet, Pallas, Budapest, 1893, 569.

² DOUGLAS N. WALTON: *Appeal to Pity. Argumentum Ad Misericordiam*, SUNY Press, Albany, 1997. ZENTAI ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA: *A meggyőzés csapdái: Hibák és visszaélések a mindennapi meggyőzésben* című könyve (Typotex Kiadó, Budapest, 1999), amely elérhető az interneten is, a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapján: <http://mek.oszk.hu/05000/05035/05035.pdf>

³ FEKETE ISTVÁN: *Tűskevár*, Móra, Budapest, 2008, 5.

⁴ VÖ. WALTER BRUEGGEMANN: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*, Exit, Kolozsvár, 2012. A könyvet és a szerző teológiáját bemutatja KARASSZON ISTVÁN: *Walter Brueggemann teológiája, Theologiai Szemle* 4 (2012) 196–202.

⁵ A nyelvészeti áttekintéshez lásd: Az egyes biblikus lexikonok (*Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis, New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis*) megfelelő

szócikkei, illetve: KAZIMIERZ ROMANIUK: *La misericordia nella Bibbia*, Ancora, Milano, 2004, 9–14. RAFAEL RODRIGUES DA SILVA: Misericordia, in Romano Penna – Giacomo Perego – Gianfranco Ravasi (a cura di): *Temi teologici della Bibbia*, San Paolo, Milano, 2010, 857–863, főleg 857–859.

⁶ II. János Pál megnyilatkozásai. *Pápai dokumentumok 1978–2005*, 1. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2005, 133.

⁷ KAZIMIERZ ROMANIUK: *La misericordia nella Bibbia*, op. cit., 10.

⁸ Egy tanulmány a témában: WALTER T. WILSON: Matthew, Philo, and Mercy for Animals (Matt 12,9-14), *Biblica* 96 (2015/2) 201–221.

⁹ Vö. ANDREW LINDZEY: Jesus and Animals in Christian Apocryphal Literature, *Modern Believing* 48 (2007/1), 48–59.

¹⁰ Vö. FRANÇOIS BOVON: *Luca*, Vol. 1, Paideia, Brescia, 2005, 378.

¹¹ Vö. MARCUS J. BORG: Jesus and Compassion, *The Living Pulpit* 3 (1994/1) 42–43.

¹² Vö. WALTER BRUEGGEMANN: *Az Ószövetség teológiája*, op. cit., 281.

¹³ Vö. MIGUEL PÉREZ FERNANDEZ: A Misna szóbeli hagyományai az evangéliumokban, *Studia Biblica Athanasiana* 12 (2011), 66–67.

¹⁴ Vö. N. T. WRIGHT: *Jesus and the Victory of God*, Fortress Press, Minneapolis, 1996, 149.

¹⁵ Vö. ORTENSIO DA SPINETOLI: *Máté. Az egyház evangéliuma*, Agapé, Szeged, 1998, 499.

¹⁶ MÁRAI SÁNDOR: *Bölcsességek januártól decemberig*, Helikon, Budapest, 2004, 218.

¹⁷ Vö. LOUIS JACOBS: Purim, in Fred Skolnik (ed.): *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 16, Thomson – Gale, Detroit – New York – San Francisco – New Haven – Waterville – London, 2006, 741. További szakirodalmi utalásokkal. OLÁH JÁNOS: *Judaisztika I. Ünnepek, emléknapiok, gyász- és böjtnapok, nevezetes napok*, Országos Rabbiképző Intézet, Budapest, 1999, 59: „A purim a sok gyásznap – mely a zsidóság több évezredes történelmét kíséri – mellett egy igazi örömnep. Ez a zsinagógában is meglátszik, mert mikor Eszter könyvét felolvassuk a hagyományos tekercsből (*megilá*), akkor a gonosz *Hámán* nevének olvastán megengedett dolog zajongani, ricsajozni, kereplőzni, lábbal dobogni.”

¹⁸ Vö. MIGUEL PÉREZ FERNANDEZ: Újszövetségi szövegértelmezés a Misna segítségével, *Studia Biblica Athanasiana* 12 (2011), 81–86.

¹⁹ A prózai betét először a Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Provincia lapjában kapott nyilvánosságot: *Magyar Barát* 7 (1998/3) 1.

²⁰ Kiváló írás a témában: LUCA MAZZINGHI: „Il Signore passerà per colpire l’Egitto”: la violenza di Dio nel racconto dell’Esodo, *PSV* 37 (1998), 69–82.

²¹ LUCA MAZZINGHI: „Il Signore passerà per colpire l’Egitto”, op. cit., 80.

²² Vö. JEAN-LOUIS SKA: Torah, in Romano Penna – Giacomo Perego – Gianfranco Ravasi (a cura di): *Temi teologici della Bibbia*, San Paolo, Milano, 2010, 1438–1447, 1143. RÓZSA HUBA: Az Ószövetség szóciális törvénykezése a Deuteronomiumban, *Teológia* 33 (1999/3-4) 131–152.

²³ Vö. RAFAEL RODRIGUES DA SILVA: Misericordia, in Romano Penna – Giacomo Perego – Gianfranco Ravasi (a cura di): *Temi teologici della Bibbia*, San Paolo, Milano, 2010, 862.